

Läti kirjasaatjast Eesti kirjanikuks

August Gailit. Siis tuli sõda. (Eesti mõtte-
lugu 145.) Koostanud Hando Runnel.
Tartu: Ilmamaa, 2019. 536 lk.

9. jaanuaril k.a möödus 130 aastat August Gailiti sünnist. Eesti kirjandusloos on Gailit üks isikupärasemaid prosaiste, kelle stiil – ühtaegu groteskne, vaimukas, kurb, liialdav, küüniline, ilus, inetu, õrn, romantiline – on lugejale otsekohe äratuntav. Pole kahtlust, et Gailit on üks parimaid eesti kirjanikke läbi aegade. Isa poolt oli ta lätlane, seega oli Augustil lapsest peale läti keel suus ja poleks olnud sugugi võimatu, et temast oleks saanud hoopis läti kirjanik. Alates 1911. aastast töötaski ta Riias ajakirjanikuna ajalehes Dzimtenes Vēstnesis. Alles viis aastat hiljem kolis ta Tallinna ja hakkas tööle Tallinna Teataja juures, hiljem Tartus Postimehe toimetuses.

Gailiti artiklikogu annab kronoloogilise ülevaate tema ajakirjanikutööst, samuti suurepärase pildi Gailiti kujunemisloost. Eriti kui võtta artiklite kõrvale tema ilukirjanduslik looming, tuleb esile Gailiti muutumine esimese ilmasõja eelõhtust kuni pagulasaastateni Rootsis Örebro.

Kogumiku esimene artikkel „Sherlock Holmes. Meie turukirjandusest” ilmus 1911. aastal Postimehes. Gailit oli siis noor boheemlane, kes suhtus halvaks panu ja põlgusega „sopakirjandusse”, kusjuures tema märklauaks sai tollane krimikirjanduse elav klassik Arthur Conan Doyle ja tema loodud Sherlock Holmes. „Et sopakirjandus omale alati lugejaid leiab, on kahetsemisvääriline nähtus, millele kerge

pole piirised panna. [---] See publikum, kes midagi ei loe, seisab sopakirjanduse lugejatest siiski kõrgemal. Esimesed on külmaverelised üleüldse raamatute vastu, seega naiivsed lollikesed, kuna teised aga madalate instinktidega inimesed on. [---] Mida rohkem inimene passiivne on, iseloomuta on, seda rohkem saab ta Holmesi revolvrimest vaimustatud.” (Lk 11–12, 14)

XX sajandi esimese poole kirjanduskriitikale oli niisugune kõrgkunsti ja ajaühtekirjanduse vastandamine iseloomulik. Kuid Gailiti juures on tunda ka noore ambitsioonika kirjamehe poosi, sest vaid aasta varem oli ilmunud tema debüüt-teos, kohmaka stiiliga naiivne sümbolistlik jutustus „Kui päike läheb looja” (1910), mis pakatab süngetest sümbolitest ning mille tegevus toimub peamiselt öösel ja peategelaseks on tiisikust põdev kunstnik. See on kooskõlas noore kompromissitu ajakirjanikuga, kes lahkab halastamatult sopakirjanduse lehkavat anatoomiat: „Kunst küsib inimeselt tema hariduse kõrgemat astet, peenet tunnete süsteemi, ülevaatlisku ja arusaadavat mõistust. Sopakunst ei nõua midagi, ta annab seda, mida publikum nõuab.” (Lk 13)

Gailit huvitus ka kujutatavast kunstist ja võttis sellel teemal mitut puhku sõna (kogumiku esimeses osas „Kirjad Soome kunstist”, 1912; „Eesti kunstinäitusel”, 1916; „Kunstinäitus”, 1917). Ta oli valdavalt kriitiline nii harimata publiku kui ka kunstnike suhtes. Isegi Konrad Mägi sai tunda Gailiti teravat sulge: „[---] kindlasti halvad on selle kunstniku portreed, mis tihti mingisuguste odavate kokettide maalidena tunduvad. Ilmeta näod, punased huuled, värvitud põsed ning läiketa silmad, mis koonduna ei ütle vaatajale

midagi, mis isegi oma värvidega rohkem tagasi lükkavad, kui meelitavad.” (Lk 218)

Ajakirjanikuna vahendas Gailit eesti lugejatele nii meie põhja- kui ka lõuna-naabrite kultuuri- ja hariduselu, samuti vähetuntud peatükke ajaloost („Läti haridusseltsid” ja „Lätlaste asundused”, 1912). Põhjalik on ülevaade lätlaste väljarendamisest ja asundustest iseäranis Venemaal („Vaimline elu läti asundustes”, 1912), kus elu oli vaene ja troostitu. Asunduste traagilise allakäigu peamine põhjus oli mõõdutundetu joomine (nt lk 57). Asundustes oli raske ka kooli pidada, sest polnud võimalik leida õpetajat. Ja kui ta lõpuks leiti, osutus ta samuti joodikuks, kes niiviisi asunikele halba eeskujut andis (nt lk 60).

Meenub kirjanik Jaan Oksa traagiline saatus. Läänemaal Massus õpetajana töötanud ja noorelastega kirjavahetuses olnud üks omapärasemaid eesti novelliste läks 1908. aastal ootamatult Venemaale Samaara kubermangu Lohuküla eesti asundusse kösterkoolmeistriks. Seal sattus Oks asunikega vastuollu, kolm aastat hiljem lasti ta lahti ja tõsteti koolimajast välja. Mees, kes Massus oli saanud nii õpilaste kui ka nende vanematega hästi läbi, peletanud Lohukülas kooli saabuvaid lapsi ukسلävelt pudelitega tagasi. Sõnakuulmatuid lapsi hirmutati aga kodus: kas te olete vait, Oks tuleb! Õpetajaametist priiks lastud, hulkus Oks ümbruses ringi, ärritades ja terroriseerides asunikke. Mis Venemaal Oksaga täpselt juhtus, miks tema vaim murdus, see on jäänud tänini hämaraks. Ehk annab Gailiti kirjeldus läti asunike elust sellele kaudse selgituse: vaimsete huvidega õpetajal oli keeruline suletud ja allakäinud külaühiskonnas tervet mõistust säilitada. Näiteks vahendab Gailit üht Siberi asunduse kooliõpetajat: „Imestama peab ka, et vanemad ka lapsi jooma sunnivad. Minul on juhtumisi olnud, kus minu õpilased purjus päädega kooli on tulnud

ja siis pinkidel rahulikult magama jäänud. Oleks päris ettevaatamata samm niisuguste laste vanematele kaebama minna; naeraksivad lihtsalt selle üle: „Oh sa võrukael! Või ennast ilusasti täis võtnud! Vaata mul peenikest poissi. Noh, kooliherra. Äрге ütolge midagi – kohe näha, et poisist aja jooksul ikka mees saab!” (Lk 58)

„Kiri Lätist” (1913) on huvitav lugu sellest, kuidas eestlased otsid lätlastelt talusid ja said edukateks peremeesteks, iga aastaga lätlaste üha rohkem lõuna poole tõugates. Eestlaste edu võti oli läti ajakirjanduse hinnangul nende töökus ja kokkuhoidlikkus, millele vastandus läti peremeeste kui „hallide parunite” eluviis: „Talud antakse rendi päälle ja asutakse siis linna elama. Rentnikud aga pigistavad taludest kõik välja, mis vähegi pigistada saab, et omakorda linna elama võiks asuda. Sellepärast tõuseb ka Läti linnakultuur nii imekiirelt, kuid niisama imekiirelt langeb maakultuur.” (Lk 73)

Noor Gailit oli eesti lugejale kui XX sajandi alguse Ragnar Kond, kes lätlaste elust värvikaid lehekülgi vahendas. Ilmasõjaaegsed reportaažid („Riiast”, „Kuramaal”, „Elu Riias”, 1915) on sajand hiljemgi nauditavad lugeda. Artiklis „August Kitzberg Läti näitelaval” (1915) märgib Gailit teravalt: „Ma ei liialda, öeldes, et lätlased Kitzbergist isegi suuremas arvamis on kui eestlased” (lk 142).

1914. aastal ilmunud ülevaates „Läti uuem lüürika” aimub juba tuttavat Gailitit oma iseloomuliku käekirjaga: groteskne, liialdav, irooniline, vaimukusi pilduv. On märgata pöörase fantaasiaga „Saatana karusselli” (1917) autorit ja Gailiti kirjeldus lätlaste kuulsast laulikust Kärllis Skalbest (1879–1945) on kui väike sissejuhatus följetonile „Sinises tualetis daam” (1919). Gailiti silmis paigutub Skalbe samasse ritta Adsoni ja Underiga: „[---] Skalbe ei taha ja ei oska hea maitsega väljaarenenud esteetik olla. [---] Kes lüürikas suuri ideid,

värvikat rütmust, sügavat analüüsi otsib, ehk ka luulest neid omadusi nõuab, see ärgu lugegu lapselikku unistajat Skalbet. See satub siis pettumusesse, sest Skalbe ilm on lapse ilm. Skalbe on rumal poeg, kes ei taha mitte targaks saada, keda ei huvita elu tõsidus, kes unistada ja naerda oskab, nii naerda, nagu seda lapsed teevad. [---] Skalbe on üksikute laulik, laulik nendele, kes ühes autoriga tahavad silmad kinni pigistada ja kaheteistkümnest daamist ja õitsevast teepuust unistada.” (Lk 94–95)

Esimese ilmasõja aegsed muljed Lätist (nt „Viimane vaesus ja nälg ning uhked perekondlised ballid vahuveiniga – seda võid leida praeguses Lätis”, lk 155) sades-tuvad mõne aasta pärast Gailitil groteskseteks pidu-katku-ajal-novellideks (nt „August Gailiti surm”, 1919), kus kõrvuti ilu ja inetus, hiilgus ja viletsus, pidu ja surm.

Aastatel 1914–1915 muutuski Gailiti ajakirjanduslik stiil üha ilukirjandusliku-maks. Raske on tõmmata piiri, kus lõpeb dokumentaalne foto ja algab maal nii tut-tavate gailitlike grotesksete pintsli tõmme-tega. Näiteks reportaaž rinde eest põgene-vatest kuramaalastest on otsekuu traagiline sõjanovell (lk 109).

Gailiti artiklitesse hakkas lisanduma üha rohkem talle loomuomast pessimismi, milleks andis iseäranis põhjust revolutsioonistaasta 1917. Jälgides Eesti elu, ei näe Gailit eestlastele koitmas helget tulevikku. Põhjused peituvad meis endis: „Eesti elu vaadeldes võib ütelda julgusega, et revolutsioon pole jätnud me ellu vähemaidki jälgi. Oleme elukutselised orjad, kelle veri kihvitatud kui parandamata süfiliitike-ridel. [---] Tegudeni ei saa meie mehed. Räägivad, vaidlevad, targutavad, lähevad vahel isegi lõkkele, kuid teod on kaugel nendest, sest teod panevad kokkuma neid. [---] Enamlased aga lärmavad edasi, ning kõrgel taevas lendlevad hallid varesed, vaakudes sügisilma rasket, kurvameelset vaakumist.” (Lk 220, 223)

Just sel ajal kujunes Gailiti jälestav suhtumine kommunismi ja enamlastesse, kes tema hinnangul oli metsik ja määrat-sev mass, kes hävitas aastasade jooksul loodud kultuuri. „Ikka laiemale lagunes punane terror kui punane katk, pildudes segi kõik senised mõisted ja arusaamised. Hullunud hobusena tormab ta mõõtmata legendikel, hävitades, põletades, tappes.” (Lk 225) Vahest kasvas 1917. aasta lõpus puhkenud punasest terrorist välja ka romaani „Purpurne surm” (1924) meta-foor.

Kogumiku esimese osa lõpetavad Gai-liti artiklid Eesti teatrist. Meie noore kut-selise teatri, nii Estonia kui ka Vanemuise suhtes on (aja)kirjanik varjamatult kriitiline: estoonlyaste ainsaks kriteeriumiks on publik ja ainult publik, Vanemuises toimub aga pigem kirjaniku populariseerimine, teksti mahalugemine, mitte näitlemine. Vastutuse selle eest paneb Gailit näite-juhtidele, kellest Eesti teatril on suur puu-dus: „Pinna, Altermann, Jungholz, Lauter – need kõik on näitlejad, kel vähe teadmisi näitejuhatuses” (lk 242). Praegu võtab nende teatrilegendide paikapanemine lugeja muigama, ent Gailit lõpetab artikli ootamatult prohvetlikult: „Uus kunsti-teater võiks tekkida stuudiumi näol, kus oleks tegevad meie andekamad kirjanikud, kunstnikud, muusikud, tantsijannad ning näitlejad. Ta ei pruugiks korraldada järje-kindlalt teatavat arvu etteasteid, vaid võiks esialgul leppida kahe-kolme lavastusega hooaja jooksul. Ta peaks olema elukutse-liste kunstnikkude, mitte aga elukutseliste näitlejate teater.” (Lk 248)

Vabadussõjas tegutses Gailit Postimehe sõjakirjasaatjana. Kogumiku teises osas on tema üheksa artiklit ajavahemikust 5. veebruar – 21. juuni 1919. Gailit annab põhjalikke ülevaateid olukorrast lõuna-rindel, kirjeldab lahinguid Valga, Võru ja Petseri vabastamiseks, sealhulgas 31. jaanuaril toimunud Paju lahingut, milles lan-

ges Julius Kuperjanov: „Partisanide ülem Kuperjanov tormas nagu ikka oma salga ees. Ta aimas, et peab ses lahingus surema, sest enne lahingut määras ta oma salgale isegi asemiku, mis enne kunagi polnud juhtunud.” (Lk 263)

Vabadussõjast kogutud muljed kirjutatakse Gailit romaaniks „Isade maa” (1935). Tegemist on eheda sõjaromaaniga, kus rindel võitlevate sõdurite naljad vahelduvad traagiliste hetkedega. Tragikoomiline kujutuslaad muutis „Isade maa” inimlikuks ja loomulikuks, selles puudus nn vabadussõjaromaanidele omane liigne paatolisus, ent kirjanikult oodati just paatost, pühalikkust ja tõsidust Vabadussõja kujutamisel, mistõttu jäi Gailiti romaan Albert Kivika „Nimed marmortahvlil” (1936) varju.

Romaanilik stiil ja sõjale omased kontrastid lõövad välja ka Postimehele saadetud lahingukirjeldustes: „Kuulipildujate ragin, püsside paukumine, lõhkevate šrapnellide imelik müdin, see kostis sügavast orust kui tuhandete vihaste metsloomade karjatused. Nagu lõhkeks org, nagu käriks väikesteks tükikesteks paljukannatanud maa, nagu lõhkeksid kivid kildudeks ning lendaksid taeva poole. Ning sõdurid, visklev ahel, väikeste täppidena öises pimeduses, jooksid orus edasi ja tagasi, külvates tuld ja surma. [---] Aga ratsakomandos mängis juba sõdurite grammofoon kui purjus naine, kilgates tuntud operettide viise. Ning sõdurid naljatasid, nagu poleks midagi juhtunud, nagu see olekski õige ning igapäevane elu, nagu oleksid nad sarnases olukorras üles kasvanud. Imelik on sõja psühholoogia!” (Lk 343, 345)

Kogumiku viimane osa „Eestis ja Euroopas” sisaldab kirjatöid ajast, mil Gailit oli juba tuntud kirjanik, peamiselt ajavahemikust 1920–1925, viimased tekstid aastaist 1943, 1951, 1952. Need ühtlasi kõige tuntumad Gailiti artiklid (nt „Nizza karneval”, 1925) põimuvad stiililt tema

samal ajal ilmunud ilukirjandusliku loomingu.

1920. aasta suvel Postimehes ilmunud „Aja kärsik ilme” on subjektiivne sissevaade eesti tolleaegsesse ajaluulesse. Selle rahutu ja rapsiva aja iseloomustuseks on *kärsik* suurepärase sõna. Saksa ekspressionismist ja Vabadussõjast mõjutatud luule tegi kannapöörde, jättes seljataha lillelõhnalise Siuru kevade: „Isegi sarnane luuletaja nagu Marie Under jättis omad sinised purjed, intiimid interjöörid, suveöö vaatlused, kire ekstaasid ja joobumuse ihust ning laulab nüüd ajast, mil „surnute verised pärjad närtsivad mägede jalal, korjaste kollased kondid kurbuvad orgude varjus, kaarnatiib katuseks pehastand talal, sorivad linde porised nokad huuli sinikais marjus”” (lk 356).

Gailit ei mõista ajaluulet hukka, vaid eristab võltsi (nt Barbarus) ja ehedat, mille parimaks näiteks peab ta Visnapuu luulekogu „Talihari” (1920). Teda häirivad aga ajaluule tühjad sõnad, poos ja vagatsemine, milles puudub psühholoogiline veenvus: „Liig otsituina tunduvad motiivid frondiridadest ja Issanda appihüüded, milles ei leia paratamatut ahastust ning hingelist põhjendust” (lk 359).

Samad etteheited tabavad kaks aastat hiljem Tarapita rühmitust, kuhu Gailit ja tema hea sõber Visnapuu ei kuulunud. Artiklis „Tänapäev” (1922) mõistab ta hukka „tarapitlaste nüridad piigid”, eriti aga Barbaruse programmilise luuletuse „Poeem vajadusest näkku syllata”: „See on mõttetu sülitamine vastu taevast: langeb tagasi, langeb tagasi! [---] kõik need artiklid ja teised kirjutused „Tarapitas” ning mujal on ju kõigest läbipaistvad kalsud, millega katame oma enese kriisi.” (Lk 405–406)

1925. aastal ilmunud kolmeosaline „Põrgu väravas” ja „Nizza karneval” on täis gailitlikku hoogu, kirevust, groteski. Praegusel kroonaajal mõjub näiteks järgmine

linnapilt kui apokalüptiline maailmalõpu kirjeldus: „Lille- ja konfetivihma hakkab nüüd sadama ülevalt balkonilt ja akendest. All tantsitakse, joostakse, tormatakse edasi-tagasi, aga ülevalt langeb paberist puru uputus. Polegi enam keelatud kohta ja lukutatud uksi. Jooksed treppidest üles ja alla, satud võõrasse korterisse, aga seal on samasugused Pierrot'd, Pierette'id, moonutused. Jooksed kafeesse, need on kiilunud janunejaist maskeist, aga rasvane Pantalone-peremees istub katsiratsikil vaadi otsas ning kallab ja kallab väsimata.” (Lk 437)

Gailiti reisikiri Veneetsiast („Itaalia. Veneetsia”, 1925) mõjub aga sisult ja stiililt kui eelhäälestus või visand tema kuulsa romaanile „Toomas Nipernaadi” (1928): „Ei kusagil mujal sära nii rõõmsalt valge marmor, tolmukübemeist värviline Veneetsia klaas, kullast asjakesed aknail, kalliskivid juveliiri vitriinidel, ei kusagil mujal hiilga päikeses nii kütkesta-

valt Veneetsia mustad pitsid. Veneetslanna kõndides tunned, otsekui oleks madonna tulnud Tintoretto maalilt ning jalutaks kõiges oma neitsilikus süütuses ja puhutuses su ees. [---] Võlutud ta pühalikust ilust, sammud vaikselt ja härdalt ta järele. „*Signorina, signorina*, halastust!” hõikad. Ta huulile ilmub muhelus kui veepinnale virvendus, kuid ta ei tõsta silmi. Ning sa jääd kurvalt seisma ta *palazzo* ees, ohkad ja unistad, kuni jõuab öö, must ning kott-pime öö, et siis eksides lonkida koju ning oodata kärsitult järgmist öhtut, et näha teda kas või hetkeks, ainsamaks hetkeks!” (Lk 472–473)

Mahukas artiklikogumik „Siis tuli sõda” toob seega väga hästi esile, kuidas boheemlikust ja ambitsioonikast poisikesest kasvab „viimne romantik”, kellena me Gailitit teame ja tunneme.

JAANUS VAIKSOO